

З історії Полтавського педуніверситету

УДК 82-94(092)

М. І. Гавриленко

ШКОЛА¹

У спогадах відомий учений розповідає про своє навчання та працю в Полтаві в 1910-их – 1920-их роках.

Ключові слова: освіта, реальне училище, учительський інститут, інститут народної освіти.

Для отримання освіти мене віддали до Полтавського реального училища. Перші три роки (підготовчий та два перших класи) не вирізнялися нічим прикметним, якщо не брати до уваги поодиноких і випадки читання викладачем із книги Кайгородова «Із царства пернатих» і, зрідка, показ таблиць «Птахи Європи». До цих таблиць уносимо й великі настінні таблиці «Друзі й вороги саду, лісу, поля». Інші предмети вивчалися майже схоластично й зводилися до читання та заучування від пункту до пункту.

Значущою подією для мене була можливість користуватися бібліотекою «Брема». Але, звичайно, я не дуже на цьому розумівся. Доступнішими для мене були малюнки.

Надзвичайно сильне враження, що залишилося на все життя, я отримав від барвистих описів у книгах «Із царства пернатих» Кайгородова й «Вічний трудівник» Смайлем, що збереглися й до дня написання статті; іншою важливою подією того часу було отримання в довгострокове користування книги «Птахи Європи» Силантьєва та Холодковського, де були барвисті зображення птахів та їхніх яєць. Годі й казати, «Брем» відійшов на другий план. Із цієї праці я робив розлогі виписки майже завжди зоологічного характеру – про птахів, що живуть на Полтавщині або ймовірно повинні тут жити. Усе це робилося стихійно. Вказівок, що мали б скеровувати мене в потрібному напрямі, ні в школі, ні, звичайно, вдома отримати я не мав змоги у зв'язку з недостатнім рівнем знань в оточуючих, а інколи й навіть ворожим ставленням.

Один із гуртківців мого батька при групі його знайомих доводив усю гріховність збирати пташині яйця: «Подумайте, який це гріх! Адже тут поєднується і злочинство, і вбивство». Домашньою подією того часу було отримання дозволу тримати в клітках птахів і, що вкрай важливо, з-поміж інших

¹ Уривок із спогадів Миколи Івановича Гавриленка (1889-1971) – відомого вченого-орнітолога, краєзнавця, педагога, який працював у Полтавському учительському інституті, а в післявоєнний період – у Полтавському педінституті. Його спогади «Mea vita» («Мое життя») були написані в 1969 році. Їх зібрав і впорядкував знаний український письменник і краєзнавець П. П. Ротач. Допомогу у підготовці даної публікації до друку надала ветеран ПНПУ, доцент О. А. Стасілюнас. Переклад з російської.

птахів усю зиму жила біла лазоревка, упіймана майже в самому місті. Навесні всіх птахів, за наказом батька, я зобов'язаний був випускати.

У той період я став частим відвідувачем відкритого музею. Тут завідувач М. О. Олеховський познайомив мене з тоді ще професором-полтавчанином В. І. Вернадським і, що важливіше, із професором В. В. Докучаєвим, який за два роки до своєї смерті ще раз відвідав Полтаву і, звичайно, музей. Знайомство, якщо так можна сказати, полягало в тому, що Олеховський послав мене провести Докучаєва від музею до нього на квартиру, оскільки візник не знав, як потрапити до Олеховського, що жив на Ново-Будові, місцевості ще не обжитій. Із цієї поїздки можу повідомити курйоз із візитівкою Докучаєва. Олеховський похапцем приколов візитівку Докучаєва, що була в нього раніше, до вхідних дверей свого будинку. Це й викликало у Докучаєва щирий сміх і зауваження після прочитання: «Ось і квартира моя переїхала до Полтави, не тільки я сам». Усе ж, між іншим, Докучаєв передбачив мені життя натураліста в майбутньому.

Третій і четвертий клас практично нічого мені не дали. Інтерес викликала в мене невелика популярна книжечка Світського «Співочі птахи», а саме її передмова, де автор говорить, що ловля птахів непроста справа. Цією передмовою я захищався від нападок знайомих, школи й глузувань удома.

Важливу роль зіграла в моєму житті того періоду і книга М. Н. Богданова «Картини з життя російської природи». Передмова до книги також служила мені захистом. Я доводив, що такі вчені, як Богданов, вивчали птахів і ніхто не глузував над ними.

Тоді ж я познайомився з другом дитячих, непересічною людиною, викладачем співу в Кадетському корпусі і Семінарії І. Н. Різенком. Великий знавець української етнографії та музики Різенко мав чудову бібліотеку. Крім музичної літератури, у нього було багато гуманітарних книг і книг із природознавства. Були журнали «Основа», «Зоря»; із книг, пам'ятаю, був «Вік». Своєю бібліотекою Різенко дозволяв користуватися всьому юнацтву. Будучи членом якоїсь «Січі» у Львові, Різенко мав спеціальне відділення в своїй бібліотеці – «Галичина», де він зберігав і музичну літературу, а ще жетони та запрошення, які отримував з Галичини. Коли вихованці Духовної семінарії запросили спеціальною делегацією, очолюваною викладачем І. В. Авраменко, приїхати М. С. Грушевського, то за вечерею в колі почесних гостей Різенко привітав почесного гостя українською мовою, пересипаною латиною. Також слід зазначити, що Різенко був організатором Полтавського українського хору й неодмінним членом Українського клубу.

Різенко познайомив мене з натуралістом, викладачем Кадетського корпусу В. А. Шевельовим, автором книги «Спостереження за перельотом у Чернігівській губернії». Це знайомство було особливо важливим для мене. Шевельов показав, як виготовляти чучела. І хоча у зв'язку зі своєю роботою викладача в Кадетському корпусі й роллю директора власної гімназії він мало приділяв мені уваги, але я завжди мав від нього підтримку щодо важливих питань систематики птахів. На жаль, Шевельов майже не мав уявлення як виготовляти основний об'єкт – наукові шкурки.

Тоді я отримав доступ до фундаментальної бібліотеки реального училища. На жаль, у цій бібліотеці було дуже мало книг із природознавства. Але були «Праці Київського товариства дослідників природи» за багато років. Там я знайшов

Сабанєєва «Риби Росії» і найцінніші для мене два томи Мензбира «Птахи Росії». Птахи Росії дали мені основний напрямок щодо вивчення наших птахів, а найсуттєвіше – ці книги мали багато відомостей із біології та поширення птахів у Росії, а не загальних, як у Холодковського в його книзі «Птахи Європи». Читаючи Мензбира, я зіставляв з моїми спостереженнями над птахами на Полтавщині, і помітив деякі пропуски або «недогляди в «Птахах Росії».

У Реальному училищі тоді почав викладати вихованець-природничник Московського університету, який добре знав Мензбира, В. А. Гроздов. Відтоді я припинив даремно зубрити підручник Ясенського, що містив подекуди неточні відомості. Про ці неправдиві факти, зіставлені з особистими спостереженнями та недоглядами в «Птахах Росії», я повідомив Гроздова. Гроздов зажадав, щоб я послав ці відомості Мензбіру. Майже рік я не наважувався написати йому. Протягом того часу було зроблено ще нові спостереження, додані до колишніх. Нарешті, я відіслав розлогий опис моїх спостережень. Яким було моє здивування й радість, коли я отримав відповідь із проханням продовжувати підтримувати письмовий зв'язок. Разом із листом Мензбир надіслав у подарунок цінну й рідкісну свою книгу «Орнітологічна географія». Це було остаточним затвердженням мене в спеціальності орнітолога.

Відтоді я став постійним відвідувачем музею. Тут у приватних бесідах із завідувачем музею Олеховським М. О. я почав отримувати основні відомості з геології в обсязі Ляйдля та ґрунтознавства з особистих спостережень Олеховського на Полтавщині. Хоча мої відомості з орнітології були незначними, проте Олеховський доручив мені розібратися в запасних колекціях музею і розташувати їх у систематичному порядку, прийнятому в книзі великого харківського орнітолога Сомова М.М. Це було перше й досить серйозне знайомство вже зі спеціальною фауністичною орнітологією, тим паче в близькій місцевості. Тут же, у музеї, я познайомився і з Зарецьким І.А. Це була загалом щедро обдарована людина, особливо з археології й української етнографії, зокрема, з кераміки. Його книга «Гончарні промисли Полтавської губернії» не втратила свого значення й до сьогодні. Що стосується фауністики й зоології загалом, то Зарецький мав на мене швидше шкідливий, ніж позитивний вплив. Я довіряв зовнішньому авторитету Зарецького й робив грубі помилки і в систематиці, і в зоогеографії. У покажчику Зарецького фігурують суто африканські птахи, що роблять гнізда на Полтавщині, настільки приголомшливі для читача, що Мензбір не соромився звернутися до мене з запитом написати йому, що це за птахи або краще дати опис і малюнок цих птахів. Наприклад, сорокопуда, гагари. Звичайно, екземплярів не було, і такі птахи існували у фантазії Зарецького, навіяної ледве не Бюфоновським твором. Так чи так, від Зарецького я отримав багато загальних відомостей, зокрема, з історії.

До того ж періоду належить і дуже короткочасне знайомство з Саксаганським О.К. Від нього я отримав ряд відомостей про українську музику. Хоча знайомство було короткочасним, усе ж Саксаганський зумів відвідати український хор старшокласників реального училища. Тут мені довелося розмовляти із Саксаганським про «Наукове товариство», що викликало мою зацікавленість. Крім того, за його допомоги я отримав дозвіл у його друзів Переслені брати додому рукописну «Історію Русів» Полетики.

Наступною важливою для мене подією було письмове знайомство з ординарним професором Сушкіним В.О., а за півроку за допомогою Сушкіна та за сприяння Переслені О. я отримав з Департаменту землеробства й державного майна відкритий лист на право цілорічної полювання в казенних лісах і, крім того, у приватновласницькому великому маєтку від Переслені в Трибах. Як наслідок, було підготовлено й надруковано статтю «Птахи нижньої течії річки Коломак».

Дуже скоро відбулося особисте знайомство з професором Сушкіним.

Після складання іспиту з латинської мови я був прийнятий до Харківського університету на фізико-математичний факультет, природниче відділення, де я вже працював і слухав лекції проф. Нікольського А.М., проф. Сушкіна, не враховуючи інших великих, але менш важливих для мене професорів. Тепер, живучи в Харкові, я став частим гостем Сомова М.М., людини цілком здорової, яка проте втратила ноги і праву руку. Сомов, цілком європейськи освічена людина, добре знайомий із музеями Лондона, Парижа і Берліна, виявився для мене скарбом. Від нього я отримав багато відомостей про музеї Західної Європи і, крім того, дозвіл користуватися його особистою бібліотекою, в якій, крім російських видань, було багато книг іноземних авторів, яких не було навіть у книгосховищах університету. З-поміж них – Дрессер, Шарп, Християн Людвіг Брем, італієць Гігліолі, француз Він'йо і інші. У нього ж спочатку, а потім і в університеті я познайомився з медиком, але в душі орнітологом, катеринославським натуралістом Вільхо В.С., гарним таксидермістом, що дав мені багато вказівок із техніки препарування птахів, особливо шкур; тут я дізнався, як виготовляти справжні наукові шкурки – зовсім не так, як це робив згаданий вже Шевельов В.Л.

У будинку Сомова мені довелося познайомитися на званому обіді, який давав хазяїн із нагоди візиту в Валки і спеціальних відвідин Сомова найбільшим дослідником туркестанської фауни Зарудним П.А. (до того ж першого європейця, що пройшов Східну Персію і вийшов до Індійського океану). Тут на обіді зібралися стовпи тодішньої зоології Сушкін, Нікольський, Зарудний, сам Сомов (праці якого і зараз є зразком для працівників орнітології), Вальхен, із молоді – Кукіль-Яснопольський, Пгоушенко, Серебровський і я.

У Полтавському земляцтві довелося познайомитися з професором Багалієм, який був у мій час головою земляцтва від професури, і професором Сумцовим. Як уже видно зі списку професури, на зборах багато говорили про Україну, її історію та етнографію, ну і, звичайно, співали майже винятково українські пісні, а студент-історик Левченко поганенько грав на бандурі.

Війна завдала глибокого удару по цивільному життю. Я тоді був уже викладачем гімназії Полтавського губернського земства (раніше гімназія Павелко). Хоча викладачів військова мобілізація не стосувалася й особи призовного віку платили військовий податок, але вони зобов'язані були бути на обліку у військового начальника. Як кажуть, про всяк випадок. Музей тоді я відвідував, як і раніше. Тут досить близько познайомився із завідувачем археологічним відділом Щербаківським В.М., який працював там вже два роки. Щербаківський, людина освічена, яка володіла грецькою і латинською мовами, познайомив мене з Карпатами і життям галичан – як життям сільського населення, так і інтелігенції. До того ж, змалював багато темних сторін життя населення, про що Різенко навіть не згадував. Але найважливіше, Щербаківський досить докладно ознайомив мене з різними архітектурними стилями і показав багато

фотографій, зроблених ним особисто під час огляду оригіналів. Тут же, у «Вадима», як звали Щербаківського в суспільстві, я познайомився з істориком Падалкою Л.В. У бесідах із ними як поодиночі, так і разом, відкрилося, якщо можна так сказати, для мене джерело знань, найперше з історії Полтавщини та всієї України, її давньої літератури і польових тонкощів археології. Особливо блискучими були лекції, які читав Вадим у Полтавському відділенні історико-філологічного факультету Харківського університету та в Українському клубі.

Трохи пізніше в Полтаві стала жити надзвичайно освічена й культурна сім'я Рудинських. Рудинський М.Я. почав працювати в Педагогічному бюро Полтавського губернського земства та у видавництві «Спілка споживчих товариств». Що до виданих ним творів, переважно перекладених, треба відзначити «Пісню про Нібелунгів» й оригінальну працю «Архітектурне обличчя Полтави», що стали зразком для пізніших видань у тому дусі.

Невдовзі я залишив роботу в гімназії і перейшов у переведений зі Шведської могили Учительський інститут і майже одночасно в музей – місце моєї основної роботи. В інституті я познайомився зі справжнім ученим, академіком петербурзької духовної Академії Сагардою М.І. Сагарда читав курс лекцій «Культурні відносини Сходу-Заходу». Багата ерудиція Сагарди, що, крім основної своєї спеціальності, знав ще вісім мов, звичайно, в особистому спілкуванні дала мені безліч знань, а, найосновніше, відомостей із нетрафаретних курсів. Одночасно в інституті викладав історик Пархоменко В.А., суперник щодо ряду питань академіка Б.Грекова, особливо щодо вивчення й аналізу Київської Русі. Пізніше Пархоменко був запрошений у Ленінградський університет. Від Пархоменка я отримав також багато знань, тим паче, у нього було чимало робіт, що стосувалися Полтавщини. У Пархоменка мені доводилося бувати вдома, оскільки він знав мене ще як учня Реального училища.

Важливим було для мене і часте спілкування з академіком Вернадським В.І., з яким я познайомився ще зовсім хлопчиком. Тоді Вернадський переживав важкі часи перших революційних років у Полтаві у своїх родичів Любошинських. Вернадський був досить частим гостем музею, де він намагався відродити Полтавське фізико-математичне товариство, головою якого й був обраний. Доповіді Вернадського, зроблені ним на засіданні досить численного товариства, і приватні бесіди у нього вдома, відкрили мені чимало зовсім до цього невідомого. У цей полтавський період життя Вернадського в Полтаві я став його активним помічником у вивченні елементів живого організму. Участь ця полягала в тому, що я доставляв йому ящірок, змій, дрібних звірятко і птахів. Під час експедицій разом із Вернадським навколо міста я отримав знання щодо геологічної будови околиць Полтави і, зокрема, Полтавщини в тому обсязі, який був на цей час. Увесь цей час не припинялися орнітологічні збори та археологічні розвідки, що супроводжувалися збором підземного матеріалу.

Треба сказати кілька слів про утворилися в Полтаві двох культурних об'єднань. Нове фізико-математичне товариство проіснувало недовго, і з переведенням Вернадського до Київ померло природною смертю. На місці його при ІНО (інституті народної освіти, згодом педінституті) утворилося Історико-філологічне товариство як відділення Української Академії наук і краєзнавче товариство при музеї. Душею цього товариства був Рудинський М.Я., який цілком перейшов до музею, ставши його директором і завідувачем Археологічного

відділу. Період перебування Рудинського в Полтаві був «золотим віком» життя музею. Як виставкова частина, так і науково-дослідна частина роботи музею досягли найвищої точки розвитку. Це стосується і тодішнього складу музейних працівників. Величезною заслугою Рудинського було те, що він зумів відстояти цю унікальну будівлю музею при спробі перетворити його на Будинок профспілок. Тоді до складу музею входили архів, Центральна наукова бібліотека та Картинна галерея. Свою основну роботу, крім інших установ, я проводив у полтавському Союзі мисливців, де мене обрали своїм почесним членом. Там я, крім загальної роботи із мисливських питань, проводив ще й видавничу роботу. Сюди ж уносимо обрання мене дійсним членом Московського і Харківського товариств дослідників природи і Всеросійського орнітологічного товариства. Деякий час мені довелося працювати в Полтавському відділенні Секції наукових працівників. У цей період мені довелося значно частіше зустрічатися з відомим художником-етнографом Мартиновичем П.Д. Із ним я познайомився значно раніше, але в теперішніх зустрічах і бесідах я багато дізнався про чорноморських козаків, які не раз зупинялися у нього вдома. Його сімейна хроніка починається з духівника при гетьманові Брюховецькому.

М. И. Гавриленко

ШКОЛА

В воспоминаниях известный ученый рассказывает о своей учебе и работе в Полтаве в 1910-ых – 1920-ых годах.

Ключевые слова: образование, реальное училище, учительский институт, институт народного образования.

М. I. Gavrylenko

SCHOOLING

In his memories a famous zoologist tells about his studying and working in Poltava in the 1910-1920s.

Keywords: education, the Realschule (a secondary technical school), Teacher Training Institute, Institute of the People's Education.

Надійшла до редакції 19 жовтня 2012 року